

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 3 (94)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстан Тәуелсіздігіне – 30 жыл

Алимбаев А.Е. «Мәңгілік ел» идеясы және Түркілік интеграция 4

Археология

Құрманғазов И.С., Абдималков К.Г., Әлібай Б.Е. «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Ботай қонысында 2021 жылы жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері 12
Білалова Г.Д. Б.з.д. VII-VI ғғ. Сарыарқадағы ерте сақ аң стилінің маңызды белгілері мен ерекшеліктері 24
Нугманова Н.Т. История археологического изучения средневекового городища Сарайчик 34

Этнография

Жайлыбаев Д.Ж. XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы Орта Азия халықтарындағы неке және отбасындағы сый алмасу мәселелері 41
Үмітқалиев Ұ.Ұ., Искаков Қ.А. Қазақ халқындағы мәйітті уақытша сақтау және жөнелту ғұрпы: этнографиялық материалдар негізінде 50

Тарих. Тұлға. Тағылым

Артықбаев Ж.О. «Әкеміз Үкі, аман бол!» (Г.Н. Потанин жазбаларындағы Абақ-Керей Қазыбек мырза туралы хикая) 57
Рахимбаева Г.К. Тарихи жырлардың жиналып, зерттелу тарихы (Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар негізінде) 63
Хасенов С.С. Әулие Ырғызбай Досқанаұлы және оның емшілік қызметі 71
Кеңшілікұлы А. Мұқағали ғасыры 81
Әлжан Л.Т. «Айқапты» танытқан тұлға 95
Серімов Е.Е. Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла аз-Замахшаридің өмірі және шығармашылығы 101

Филология

Оразбек М.С. Абай шығармаларындағы әлемдік және ұлттық архетиптер 112
Бияров Б.Н. Гидрографиялық терминдерден жасалған түбір топонимдер 131

Музей ісі

Ибраева Г.О. Музейдегі танымы мол кездесу 139
Қабдоллаев М.С. Шығыстың шырайын кіргізер музей-қорық 145

CONTENTS

Kazakhstan's independence – 30 years

Alimbayev A.E. The idea of «Mangilik el» and Turkish integration 4

Archaeology

Kurmaniyazov I.S., Abdimalkov K.G., Alibai B.E. Research work carried out by the «Botai» State Historical and Cultural Museum-Reserve in the settlement of Botai in 2021 12
Bilyalova G.D. Some features and differences of the early saks animal style of Saryarka in vii-vi centuries 24
Nugmanova N.T. History of archeology of the medieval town Sarayshik 34

Ethnography

Zhailybaev D.Zh. Problems of the gift of marriage and family relations in the people of Central Asia in the middle of the XIX – at the beginning of the 20th century 41
Umitkaliyev U., Iskakov K. Preliminary preservation of the bodies of the deceased until burial among the Kazakh people: based on the archaeological and ethnographic materials 50

History. Personality. Reading

Artykbayev Zh.O. «Our father Owl, goodbye!» (The narrative of Kazybek myrza from Abak-Kerey in the diaries of G.N.Potantin) 57
Rakhimbayeva G.K. The history of studying and collecting historical songs (Based on historical songs of the East Kazakhstan region) 63
Khasenov S.S. Aulie Irgizbay Doskhanuly and his healing activities 71
Kenshilikuly A. The age of Mukagali 81
Alzhan L.T. The life and work of Mukhamedzhan Seralin 95
Serimov E.E. The life and work of Abu-l-Kasim Mahmud ibn Omar Jaralli az-Zamakhshari 101

Philology

Orazbek M.S. World and national archetypes in the works of Abai 112
Biyarov B.N. Root toponyms created from hydrographic terms 131

Museum business

Ibraeva G.O. A cognitive meeting at the museum. 139
Kabdullaev M.S. Museum-reserve in the east of the country 145

Кеңшілікүлы А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: aman_68@mail.ru

МҰҚАҒАЛИ ҒАСЫРЫ

Қазақтың аса дарынды ақияқ ақыны Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Мұқағали Мақатаевтың мұрасы, өлең үлгісі біздің бүгінгі игілігіміз ғана емес, болашақ ұрпақтың да еншісі, қастерлеп-қадірлейтін қазынасы. Мұқағали өлеңдері ұлттық поэзияны жаңа бір белеске көтерді. Ол қазақ өлеңінің ұлттық бояуы мен рухын ұстанды, түрлендіре байытты да, қалың қазақ оқырмандарының жүрегіне жол тартты. Ақын қазақ лирикасын XX ғасыр әдебиетінің озық дәстүрлерімен құнарландырды. Мақалада автор ақынның шеберлік тұғыры – тіл тазалығына, ой саралылығына, тебіреніс тереңдігіне көңіл бөліп, ұлттық тіл байлығын құбылтуы, көркемдік бейнелеу ерекшеліктеріне назар аударады. М. Мақатаев шығармаларындағы ұлттық айшықтарды кең ауқымда, алдыңғы толқындармен ұштастыра, кейінгі буындармен сабақтастыра қарастырады. Ұлттық рухтың оянуы мен терең тамырлануындағы әдебиеттің орнын Мұқағали поэзиясы мысалында пайымдайды.

Түйін сөздер: М. Мақатаев мұрасы, қазақ әдебиеті, халықтық поэзия, данышпан Абай дәуірі, ұлы Мұқағали ғасыры.

Қазақ әдебиетінің тарихына зер салсаңыз, өмір бесігін тербетіп, өлім күйін әділеп, оқырманды тасқа тұнған теңіздің тамшысындай таза табиғатымен табыстыратын алтын кезеңдердің көп бастаушысы – ақындар екеніне күмәніңіз қалмайды. Поэзия адамның ең жақын, риясыз сырласы болғандықтан, жыр әлемінің шыңырауындағы астарлы ақиқаты елдің елік көңілін алдымен елеңдетіп жатады. Әйткенмен, сарыла сағынып, сарқыла ойланып, «өз жүрегін өзі жеп, дәмін өзгелерге де татқызатын» (Назым Хикмет) ақындық сапар азабы көп, қиын жол.

Тағдырлы туындылары көңіліңді өксігіп, жан-дүниенің жалындай шарптитын Сергей Есениннің ағынан ақтарылып «ақындық дегеніміз не?» деген сауалға жауап іздейтін интимдік лирикасы бар. Атақты шайыр өз өлеңінде шығармашылық тақырыбын қозғай келіп, бұл мәселеге де анықтама бере кетеді.

Шындықты айтушы кейіпкердің пікіріне жүгінсек, ұлттың жан айқайын жеткізетін халықтық поэзия мен қоғамдық қасіретті бір-бірінен бөліп қарамаған абзал. Ақындық – ауыр сынақ, өмірдің қатал шындығын жүрекпен сезіп жырлайтын нәзік лириктің ой орманын өрт шалып, жаны жараланып, дерті асқына түседі.

Әлбетте, жемсауынан басқа ештеңеге бас қатырмай сайрай беретін бұлбұлдар да көп өмірде. Алайда, олардың өлеңдерінде жан дүниенің теңселтіп жіберетін дауылдың екпіні мен басыңды дуалап алатын сезім сиқыры болмайды. Сарай маңайын төңіректейтін жыршылардың тәтті әуендері қоғамды топастандырып, ұйқыға батырса, халық жүрегіне қонақтайтын ұлт ақындарының отты жырлары найзағайдай күркіреп, нөсер болып селдетіп, рухты оятады.

Есенин өлгеннен кейін елу жыл өткен соң Мұқағали Мақатаев та ақындыққа баға беріп, орыс шайырының ойын түрлендіріп, одан әрі дамыта түсіпті.

*Бай өлкенің ойынан, тау-тасынан
Біздер де арамыз ғой бал тасыған.
Шырын құйып жатамыз жүректерге,
Шымшып алып, гүлдердің арқасынан.*

*Біз деген гүл қуалап, нәр іздейміз,
Шөп қажап, шегірткедей дән үзбейміз.
Алты айшылық жол басып, арып-ашып,
Адам деген патшаға дәрі іздейміз* (Мақатаев, 2001: 56).

Діні де, салты да бөлек екі ұлттың, екі дәуірде өмір сүргенімен тағдырлары ұқсас таланттарының көңіл-күйі қарға тамырлы қазақтардың жақындығындай қалай бір-бірімен туыстасып кеткен десейші. Кең дүниеге симаған бұзақы Сергей мен бүлікшіл Мұқағалидың ойлары бір-бірімен сұхбаттасып, ақын мінезі мен өлең мінезінің үйлесім тапқан жарасымы сүйсіндіреді. Ұлылар үндестігі өнердегі таңғажайып құбылыс қой. Есенин поэзиясындағы көркем шындықты Мұқағали толықтырып, мағынасын байытып жіберіпті.

*Ұямыз бар біздің де – омартамыз.
Алмағайып бүлінсе сол ортамыз,
Басымызды бәйгеге тігеміз де,
Көзімізді біржола жоғалтамыз.
Мықты болсаң, ақын болып жаралып көр,
Қолқасынан гүлдердің нәр алып бер.
Ғұмыр бойы жол басып, арып-ашып,
Адам деген патшаға дәрі алып кел!* (Мақатаев, 2001: 58).

Есенинге қарағанда Мұқағалидың шындығы көңілге көбірек қонады. Біз бұл сөзді қазақ болғаны үшін Хан-Тәңірінің Мұзбалағына бүйрегіміз бұрып айтып тұрған жоқпыз. Асылы, ақындықтың ұлы мұраты қоғам қасіретін, халық мұңын жеке басыңның қайғысындай көріп жырлаумен ғана шектелмейді.

Мына әлемге сөз патшасы екеніңді дәлелдегің келсе, адамзаттың жанын емдейтін дауаны іздеп тап. Қарапайым пенде түгіл, қаныпезер жендетті де толқытып, мылақауларға тіл бітіріп, кереңдерді естіртіп жіберетін құдіретті жыр туғызып, жүрегі мұзға айналған адамды өзгертуге ұмтылып, мүмкіндігіңді сынап көр. Егер оған шамаң жетпесе, ең дұрысы үндеме. Ақ парақты шимайлап, күні-түні азаптанып, әуресарсаңға түскеннен өлең шықпайды. Құдайдың қалауымен ғана ақындық қонады адамға.

Ақын әлемнің жан жарасын емдеп, тіршілік топырағына ізгіліктің, имандылықтың, мейрімділіктің, тазалықтың ұрығын сеуіп, Құдайдың бар екенін дүркін-дүркін еске салып тұру үшін жаратылған жұмбақ құбылыс. Аспаннан түскен төрт кітаптағы ұлы сөздер ұмытылып, Тәңірімен тайталасқан қоғамның айдыны лайланғанда, ұлы Жаратушының мәңгілік ғибраты, жыр жолдары арқылы даналықтың дариясындай болып санамызға құйылып жатты емес пе.

Киелі кітаптардың бірінде айтылатын «Ұрпақтар келеді, ұрпақтар кетеді, ал, Жер-Ана мәңгілік тұра береді, Күн шығады да, қайтадан батып, шыққан жағына қарай қайта асығады», деп басталатын, екі дүниенің шуағындай жарқыраған шұғылалы сөздер есіңізде ме? Забур, Тәурат, Інжіл мен Құранды оқуға тыйым салынған советтік заманда осындай мағынадағы иллахи шындықтың имани тәмсілінің сәулесі ақын жырлары арқылы ақылымызға қонақтап, жанымызды нұрландырған жоқ па еді.

Уақытты тоқтатар шамаң бар ма?

Бәрі өтеді: дәуірлер, замандар да.

Менің жаным ашиды мына өмірді,

Өтпейтіндей көретін адамдарға!

Өтеді ғой...

Өтеді барлығы да,

Күн арқалап кетеді таңды мына

Менің жаным ашиды барлығына;

Таң нұрына, адамның тағдырына

*Менің жаным ашиды өткендерге,
Жаңа ғана өмірге жеткендерге
Ұран жазып аспанға қойсам ба екен,
Енді сендер өмірден өтпеңдер деп* (Мақатаев, 2001: 112).

Өмір мен өлім күресінің арпалысында туған мына жолдарды оқығаннан кейін поэзия падишасының сөз сиқыры арқылы өз әлемін туғызуға келген құдірет екенін мойындамасқа амал кем. Құдай жоқтан бар жасап дүниені жаратса, ақын да сөзден сұлулық туғызып, мыңдаған жылдар бойы адамдық сезімді аялап, махаббатымен мәпелеп келеді. Әлемнің ақындық жүрегі тоқтап қалса, дүниені қараңғылық қаптап, ұлы сезімдердің теңізі тартылып, адам жанының жапырағы қуарады.

Әрине, ақын Құдай емес, бірақ, ол ел қайғысына қабырғасы қайыса жүріп, жалғанның тау-тасын кезіп, жанға ем болатын дауа іздейтін құдірет иесі. Таңының өзі қап-қараңғы болып атқан бүгінгі күнінен түңілсе де келешектен күдерін үзбей, айлы түндерде жалғыздығымен сырласып, мәңгіліктің құпиясын зерттеп, жүрек қазынасын өлеңнен тауып, адамның өшкен өмірін де жарығы сөнбейтін жұлдызға айналдырып жібереді.

– Бір адам өлсе,
Бір жұлдыз қоса сөнеді, –
Бір кезде біреу, осылай маған деп еді.
Есімде әлі біреудің былай дегені:
– Бір адам туса,
Бір жұлдыз бірге келеді.

Сенбесең сенбе,
Осыған, әйтеу, мен сенем.
Құлазып қалам, бір жұлдыз ағып сөнсе мен.
Несі бар оның?
Айып па, адам тағдырын
Бүкіл ғаламның биіктігімен өлшеген?!

Аспанда кейде,
Бір жұлдыз ағып баратса,
Тұрам да қалам,
Бұралмай қалған сағатша.
Керемет неткен!
Адамның келте өмірін,
Жұлдыз бен Жердің қашықтығынан жаратса
(Мақатаев, 2001: 143).

Мәртебелі поэзия адам жанын сауықтыратын – Алланың шипасы. Жалғаннан жұбаныш таппай, басын бәйгеге тігіп, сөз шырынынан дәрі іздейтін ақындар болмағанда, сезіміміз суалып,

кенезесі кепкен шөлге айналып кетер ме едік, баяғыда. Кім білсін? Бәлкім сондықтан ба екен, дариға-жүрек туғызған ғажайып ғазалдармен сырласқанымызда құс-уақыттың тұзағынан босаған азат ойымызбен қауышып, еркіндіктің ауасымен тыныстағандай бір әдемі көңіл-күйді басымыздан кешеміз емес пе.

Поэзия! Менімен егіз бе едің?

*Сен мені сезесің бе,
неге іздедім?*

Алауыртқан таңдардан сені іздедім,

Қарауытқан таулардан сені іздедім (Мақатаев, 2001: 144).

Бір жалт еткен түстей өте шығатын дүние-жалғанда, көңіліңді жыландай арбайтын басқа да думанды қызықтардың толып жатқанына қарамастан, сөз патшасының жанына ем болатын дауаны өлеңнен ғана іздейтінінің себебі неде осы? Әлде әлемде жоқ әділеттілікті орнатқысы келіп, тажал тағдырмен арыстандай арпалысып, найзағайдай тұтанған өлең отына өртеніп өлу олардың пешенесіне жазылған тағдырлары ма? Неге ақындар жеке басының рахатын ойлап, тіршілік қамын жасап, әрекет етудің орнына зұлымдықпен қылыштасып, жауыздықпен жағаласып, жалғыз жанын тозаққа тастай салады, ойланбастан.

«Есектің артын жусаң да мал тап», деп дүйім елге ақыл айтқан ұлы Абайдың өзі де малын көбейтіп, тіршіліктің тезегін теріп кетуге құмбыл болған жоқ. Мыңмен жалғыз алысып, надандықты жеңе алмасын біліп, қайран сөзі ездерге қор болғанда жаны қиналған кемеңгер адамнан емес Алладан көмек сұрап, шерін тарқатып, қайғысын жеңілдететін жұбанышты сөзден тапты.

Қызық! Шағаладай шарқ ұрып, ойдың кенішін қазымырланып өлеңнен іздейтіндей, шынымен де поэзиядан асқан құнарлы тереңдік, сиқырлы сұлулық, ұлы құдірет жоқ па мына фәниде?

*Сені іздедім кездескен адамдардан,
Бұлақтардан, бақтардан, алаңдардан.
Шырақтардан, оттардан, жалаулардан,
Сені іздедім жоғалған замандардан.*

*Сені іздедім досымнан, қасымнан да,
Ақша бұлттан іздедім, жасыннан да,
Сен бе дедім ақ нөсер ашылғанда,
Қызыл-жасыл шұғыла шашылғанда,
Көкжиек пен көкжиек қосылғанда* (Мақатаев, 2001: 144).

Адамға қаратылып айтылғандай болып көрінгенімен, шын мәнісінде поэзия дегеніміз дүние-жалғаннан тірек іздеген ақынның Алламен сырласуы, ақ қаздар арасынан аққуын ажырата алмай, нағыз махаббатты аңсап, басын тауға да тасқа да соғып, дертіне дауа сұраған – жан айқайы. «Жалғыздық Құдайға ғана жарасқан» дегенімізбен адамзаттан досы болмайтын ақын да жалғыздықтың зарын тартып, өз қиялында Тәңірмен тілдесіп, өлең-құдіреттің алдында ағыл-тегіл ақтарылып, шындығын жасырмай айтып, Аллаға жүрегін ашады.

Поэзия жұмбақ тылсым арқылы әлеммен сұхбаттасатын – Алланың екінші тынысы. Ақын өлеңмен шерін тарқата отырып періштедей пәктікті, дариядай даналықты, таңғы ауадай тазалықты аңсаумен өмірден баз кешіп өтеді.

*Махаббаттан іздедім, сағыныштан,
Арманымнан іздедім алып ұшқан!
Сәттерімнен іздедім жаңылысқан,
Сені іздедім жадырау, жабығыстан.*

*Сені іздедім зеңбірек гүрсілінен,
Күннен, түннен, гүлдердің бүршігінен.
Қуаныштан, түршігу-күрсінуден,
Жүректердің іздедім дүрсілінен.*

*Сені іздедім сезімге у шараптан да,
Миңуттерден іздедім, сағаттан да,
Сені іздедім.*

Іздеймін, тағат бар ма?

Сені маған егіз ғып жаратқан ба?! (Мақатаев, 2001: 145).

Құдіретті поэзия жүрек қойнауындағы қазынаңды қопарып, ең асыл, ең сұлу, ең ізгі, ең асқақ армандарыңды ұйқыдан оятады. Фәнимен ертерек қоштасып, мәңгілік мекеніне асығыс аттанып кеткенімен ақындардың өлеңдері тіршілікке жан бітіріп, ұлы сезімдерді тірілтеді. Ноқтаға басы маталып, жарық күнмен қимай қоштасқан олардың өнерін тануға өлгеннен кейін жол ашылып, жыр алыбының екінші – мәңгілік сапары өмірге қадам басқанда сөз өнерінің жан сарайы жаңғырып, әдебиеттің тағы бір дәуірі жаңа түскен жас келіндей болып босағадан аттайды.

Қазақ әдебиетінің классигі Мұқағали Мақатаевтың өнер аспанындағы бағы да өлгеннен кейін ғана жанып, сол ғажайып жұлдыздың жарығы миллиондаған жүректерді табындырып, имандай ұйытып келе жатқанына міне жарты ғасырға жуықтап қалыпты. Биыл ұлы ақынның туғанына 90, ал екінші – мәңгілік

өмірінің басталғанына 45 жыл болды. Яғни, қырық бес жыл өмір сүретінін көріпкелдікпен болжаған тау тұлғаның қайтыс болғанына да биыл тура 45 жыл толыпты.

*Өзімнің есебімде,
Мен биыл дәл қырықтың бесеуінде.
Кім біледі...
Ендігі қалған өмір,
Неше жылға жетерін,
Неше күнге
Ұмыт болып есебің де, өсегің де,
Ұйықтап кетсем болғаны төсегімде,
Қырықтың бесеуінде (Мақатаев, 2004: 24).*

Қырық бес жас адам үшін аз ғұмыр болып көрінгенімен, мәңгілік өнер туғызатын талантқа берілген зор мүмкіндік. Артына өлмейтін мол мұра қалдырған әлемдік поэзияның жарық жұлдыздары Байрон мен Лермонтовтар қырықтың қырқасына жетпей қыршыннан қиылды. Әйткенмен, ғұмыры қысқа болды демесең, рухы азат, тәуелсіз елдің топырағын еміп туып, өмірдің де, шығармашылықтың да рахатын көрген ағылшын мен орыс шайырының қандай арманы бар? Дәулетті отбасында туған екі ақынның да бақытты балалық шағы болды. Елінің ең жоғарғы оқу орнында білім алып, шығармашылықпен емін-еркін айналысты. Лорд Байрон жалғыз поэмасымен («Чайльд Гарольдтың қажылығы») ағылшындардың қошеметіне бөленсе, Пушкиннің қазасына арнаған жалғыз өлеңімен Лермонтов қоғамды дүр сілкіндірді. Билікке жақпаса да Байрон мен Лермонтовтың таланты көзі тірісінде мойындалып, халық махаббатына бөленді.

Ал Мұқағали ше? Кіндігі кесіліп, көзін аша салысымен жерден таяқ жеп жүріп жетімнің жылауы, жесірдің жоқтауын естіп өскен сәбидің көңіліндегі кесек мұздар қырық бес жыл бойы ерімей, қайран жүрегі дүниеден дос іздеп, сезімі тұншығып өмірден өтті. Лермонтовтың әдеби мұрасының қадірін білген, түрмеге түскенде артынан іздеп барған Белинскийдей сыншысы болды. Ал, Мұқағалидың сыншысы ақылы жоқ тобырға қосылып ақынды көппен бірге таяқтады. Өлеңді түсінетін әдеби қауымның сиқы осындай болса, басқалардан не үміт, не қайыр? Алайда, маңдайына қарғыс таңба басылғандай болған жаны нәзік, жүрегі әсершіл Мұқағали өмірінің соңғы сәтіне дейін басынан сипайтын аялы алақанды ананың сүтін іздеген сәбидей аңсап, Алладан медет, адамнан мейірім, ертеңнен үміт күтті.

*Бірде олай ауытқып, бірде бұлай,
Бір байламға келе алмай жүргенім-ай.
Таулы аймақтың ауасы секілденген
Аумалы да, төкпелі күндерім-ай!*

*Аяз қарып, аптаптың жандыруы-ай,
Бірі шаттық, бірі мұң қалдыруы-ай.
Не туары белгісіз жүкті әйелдей,
Не болары белгісіз тағдырым-ай?*

*Өз-өзінен өзегім өртенгенде,
Өз-өзімнен түңіліп, жеркенгенде,
Сары ауру сарғайтқан науқастайын,
Үміт күтем, бүгіннен, ертеңнен де* (Мақатаев, 2004: 71).

Көкке қарап жалбарынғанымен Құдайдан қайыр болмады, аспаннан мейірім тамбады, үміт те жартасқа соғылып, талқаны шықты. Қайтпек керек?

Болмысы байтақ шайырдың ұлы таланты қайтыс болған соң ғана мойындалып, шығармаларының бағасы беріле бастады. Мұқағалидың тамылжыған лирикасы, тылсымы тұңғық дастандарының құпиясын тануға деген құлшыныс та сол кезде пайда болып, ақын мен оқырманның риясыз сырласу дәуіріне есік ашылды.

«Үлкен таланттардың өлгеннен кейін жаппай танылуының, ел махаббатына бөленуінің, шынайы бағасын алуының немесе асыра дәріптелуінің негіз-төркінінде олардың барша гүлін аша алмай, бар жемісін бере алмай кеткен өкініші де жататыны анық. Яғни, сол шексіз құрмет, мол ілтипатта олардың жарыққа шыға алмай кеткен зор мүмкіндіктерінің де үлесі бар», дейді Тұрсынжан Шапай. Талантты сыншы «Ой түбінде жатқан сөз» кітабында өткен ғасырдағы 80-ші жылдар – шартты түрде «Мұқағали жылдары» болғанына жан-жақты тоқталып, себебін де түсіндіре кетеді: «Жырқұмар қауымның ең ыстық ілтипаты осы жылдары біздіңше Мұқағали творчествосына арналды. Таза ықылас – әуейілікке, шынайы құрмет – әсіре әспетке арналып, ақын есімін модаға, әлдебір фетишке айналдырып жіберген жайларымыз да жоқ емес. «Мұқағалишылдық» поэзияда, көбінше, жас буын творчествосында (әсіресе стильдік-интонациялық ыңғайда) көрініс берді... Әрине, кең тұрғыдан қарасақ онда тұрған шетіндік, ерекше шошитындай ештеңе де жоқ. Мұндай құбылыс Төлеген мен Рубцовтан кейін де болған. Бұл – бәрінен бұрын,

ақынды жан-жақты тану кезеңі. Оқырман жұртшылықтың рухани-эстетикалық серпілісі» (Шапаев, 1989: 48).

Содан бері де міне табаны күректей отыз жыл өтті. Жалына қол тигізбейтін арғымақтай зауылдаған ширек ғасырдан астам уақыт ішінде әлемде қоғамдық сананы дүр сілкіндірген сан-алуан өзгерістер болды. Дүние қолдан түсіп кеткен кеседей талай рет төңкеріле жаздады.

Үмітімізді шабақтап, көңілімізді күпті етіп, елдің ертеңгі күнге деген сенімін сәруар сәулесімен арайландырған игіліктер де аз емес. Ең бастысы әдебиеттің аяғын тұсаулаған цензура алынып тасталып, айтқымыз келген ойымызды жұмбақтамай, еркін сөйлейтін жағдайға жеттік. Кешегі өнердің құндылықтарына күмәнмен қарайтын ұрпақ дүниеге келді. Көптеген әдеби туындылардың ондаған жылдар бойы елді алдарқатқан арзан идеясы тулақтай тозып, халықты мәжбүрлеп оқытқызған көлемі кере қарыс романдар, поэмалар күресінге тасталғанда өнердің идеологияға бағынбайтын өз заңдылығы болатынын түсіндік.

Бірақ қандай аумалы-төкпелі заманды басымыздан өткерсек те Мұқағали поэзиясына деген ыстық ықыласымыз бір мысқалдай да суымапты. Қайта керісінше, елдің ақын мұрасын оқуға қызыққан ынтасы жылдан-жылға арта түсіп, Мұқағали феноменін уақытша құбылысқа санап, құмалақ ашып, сәуегейлік жасағандардың жорамалы жоққа шықты. Тағдыры ауыр Қасымнан кейін шығармалары жаппай жұрттың қызығушылығын туғызып, ел арасында қызу талқыланып, барлық қазақтың шексіз махаббатына бөленген Мұқағалидай ақын әдебиет тарихында болған емес. Егер Қасым адамдық ұлы сезімге қылау түсірмей, поэзияны таптаурын идеологияның ажал тырнағынан аман алып қалса, ұлы ақындардың ешқайсысына ұқсағысы келмеген Мұқағали жәудіреген жанарлардан жас емес, қан ағызып, қазақтың қара өлеңін қайта тірілтіп, жырға жан бітірді.

*Қалқам,
Мен Лермонтов, Пушкин де емен,
Есенинмін демедім ешкімге мен.
Қазақтың қара өлеңі – құдіретім,
Онда бір сұмдық сыр бар естілмеген* (Мақатаев, 2004: 74).

Поэзияны құдіретті киесіндей қастерлеген ақынның өнерге берілген адалдығына, өлең үшін өмірін құрбан етуге даяр жанкештілігіне

күмән келтіре алмайсың. Жүрегінің түбіне кір жасырмай оқырманмен риясыз сырласатын шынайылығы, өлеңді өліп-өшіп сүйген махаббаты оған сізді сендіртеді.

Ұлы ақынды оқығанда ақылмен түсіндіріп бере алмайтын ерекше бір тазалықтың лебін сезесің. Жан таза болғанда ғана жүректен жақсы өлең туады. Будданың «Вималкирти» сутрасында «Егер ақыл-ойың таза болмаса бәрі де таза емес, егер ақыл-ойың таза болса бәрі де таза» екені айтылады. Мұқағалидағы тазалық дүниеге басқаша көзбен қарап, күйбең тіршіліктің қарбаласында байқала бермейтін Құдайлық сұлулықты сезінуге мүмкіндік беріп, адамның қадірін біліп, өмірдің қас-қағым сәтіне дейін бағалауға үйретеді.

*Сарыуайым салудың не керегі,
Көгереді, бәрі де көгереді!
...Көп досымды жоғалттым осы қыста,
Келесі жаз, білмеймін не береді...*

*Саралақаз оралды сазға тағы,
Ақ тырналар аспанды боздатады.
Сұқсыр көкек тоғайдан сұңқылдаса,
Қай-қайдағы мұңымды қоздатады* (Мақатаев, 2004: 83).

Өмірдің жалғандығын жыр-қүдіретінің қауызына сиғызып жіберген өсиеттік өлеңде қаншама телегей-теңіз ой, арнасынан асқан өзендей күркіреген сыршыл сезім төгіліп-тасып жатыр десейші. Мұқағалиды оқығанда өлеңмен жаныңды сауықтырып, көңіліңнің кірін жуып, пендешіліктің балшығы жұқпаған адамдық табиғатыңды адаспай тапқандай қуанасың. Себебі, ақын поэзиясында Гераклиттің рухынан жұққан қасиет бар. Бәрі де онда қалыпты орнынан қозғалып, көңіл кеңістігінен көтерілген алапат құйын жаныңды үйіріп әкетеді. Мұқағали шығармашылығында адам сезімінің жанартауы қопарылып жатады.

*Жанымда менің
жасырын жатқан вулкан бар,
Жалынын атпай,
Жасырын ғана бұрқанған.
Жайғасып алып,
Сахара, дала, мұхиттар,
Сапырыла алмай,
Сұрапыл жанар тұр таулар.*

*Жанымда менің
Атылмай жатқан жасын бар.
Өзендер жатыр,*

Мұршасы келмей тасуға.

*Ғаламнан үлкен осынау жұмыр басымда,
Жеңісе алмай,*

Зарядтар жағаласуда (Мақатаев, 2004: 161).

«Ұлы таланттардағы ішкі субъективтік элементтің молдығы – гуманизмнің белгісі. Бұл бағыттан қорықпаңыз; ол сізді алдамайды да адастырмайды. Ұлы ақын өзі туралы, өзінің «мені» туралы айтып отырып, жалпы адам баласы туралы айтады, өйткені, оның болмысында адам баласына не тән болса, соның бәрі бар. Сондықтан да оның мұң-шерінен өз шеріңізді көресіз, оның жанынан әркім-ақ өз жанын түсінеді де, оның ақын ғана емес, адам, өзінің адамгершілік жағынан бауыры екенін таниды» (Белинский, 1984: 48), – дейді орыс сыншысы В.Г. Белинский.

Мұқағали ұлттық топырақтан жаратылған – адам жанының суреткері. Ол жүрегінің түбіне терең бойлап, адам жанының трагедиясын түп-тамырына дейін үңіліп зерттеді. Бәзбіреулер сияқты шығармашылығы арқылы жанының тереңіндегі құпияларды бұқпантайлауға тырыспады. Оқырманнан ештеңені жасырмай, өз болмысын зерттеп, ғажайып жаңалықтар ашты. Өлеңдері арқылы өз тағдырын әңгімелеп, күмәні арқылы, жеке басының күдігін айтып, жанын жалаңаштап тастап, өзін әшкерелеуден де қорықпады. Біз Мұқағалидың өлеңдерінен өмір мұхитында адасқан өзімізден аумайтын адамды көргендей болдық. Ол адам еді. Сол үшін біз оны жақсы көрдік. Өлеңдерін оқи отырып, жанымызбен сырласқандай әсер алдық. Уақыт өте келе ұлы ақынның «махаббат пен ғадауат майдандасқан», өмір мен өлім арпалысының азабындағы қайшылықта туған ұлы поэзиясы өлеңге берілген адалдықты, өмірдегі тазалықты, шыныдай шынайылықты сүйетін өнер адамдарының басын біріктірген жалпыұлттық құбылысқа айналды.

*Адамды адам түсінбеу – бір ақырет,
Ойлы жас, түсініпсің, рахмет!
Рахмет!
Жассың ғой жалыны мол,
Жалыны мол және де қуаты көп.*

*Ойлы жас!
Өлең менің бар тынысым,
Жақсы сөзім – жаны игі халқым үшін.
Атақ қуып, бақ қуып, даңқ қуып,
Біреулерден жүргем жоқ арту үшін* (Мақатаев, 2004: 148).

Өлеңмен күні-түні сырласса да құмары бір басылмай қойып, мәңгіліктің шырағын жағуды аңсаған ақын арманы орындалды. Амалсыз бұғып, ішінен тынып өтпей, жүрегінің түбіне кір жасырмай ақ жауындай болып жыр нөсерін төккен Мұқағали поэзиясы өз заманындағы ойлы жастарды ғана толғандырып қоймай, ХХІ ғасыр ұрпақтарының да қиялына қанат бітірді. Ендігі таңда Мұқағалидың өлеңдерінсіз қазақ поэзиясының кешегісін де, бүгінгісін де, болашағын да көзге елестету мүмкін емес. Ал, осындай соқыр көзден де жас ағызатын шынайы жырларды туғызған тұлға, өз шығармаларының келешекте кеңістікті шарлап, барлық қазақтың жүрегін жаулап, ұлттық орбитаға шығып кетерін сезді ме екен?

«Данышпан жан өзінің кім екенін білмейді» деген тұжырым тым ұшқары пікір» (Әлімқұлов, 1978: 48). Тоғыз жолдың торабындағы сан-алуан

өнердің ішінен поэзияны таңдап, жанына серік еткен Мұқағали ішкі бір түйсікпен өзінің қайталанбас болмыс, кесек талант, ірі ақын екенін сезді. Ақын өлеңдерінің қуатты тасқыны, құстай еркіндігі, күдіретті рухы оны бізге анық аңғартады.

*Кең дүние, төсіңді аш, мен келемін,
Алынбаған ақым бар сенде менің.
Бұйрат құмдар – бұйығып шөлдегенім,
Бура бұлттар – бусанып терлегенім.*

*Байтақ ел, балауса тау, бозаң далам,
Секілді бәрі менен көз алмаған.
Кең дүние, кенде етсең сыбағамнан,
Шырылдаған сәбидей мазанды алам* (Мақатаев, 2004: 169).

Мұндай поэтикалық декларацияны жалпақ жұртқа жария ету үшін батылдықтан бөлек ақынның өз өлеңдерінің шын бағасын білетін

Алматы облысы Нарынқол ауылында
М. Мақатаевқа орнатылған ескерткіш, 2021 ж.

Monument to M. Makataev in Narynkol village,
Almaty region, 2021

зор сенімі болуы керек. Жыр нөсерін селдетіп, бірде оттай жанып, бірде найзағайдай күркіреп, енді бірде қара нөсердей құйылып, екпіні дауыл тұрғызған Мұқағалида ондай сенімнің болғаны анық. Дүние саларынан бір жыл бұрын ақын күнделігіне қонақтаған мына сөздер, айтқан сөзіміздің шындық екенін растай түседі. «Ей, безілдектер! Сендер емессіңдер маған баға беретін! Нағыз бағалаушылар әлі алда. Жылдар өтеді, жаңа ұрпақтар келеді, бізді әрқайсымызды өз орнымызға солар қояды. Ежелден солай болып келген, солай болады, бола береді де. Мен өзім жайында мынаны айтам: мен ХХІ ғасыр ұрпақтарының құрдасымын. Бәлкім, одан әрідегі ұрпақтардың туысымын да» (Қарасаз..., 1999: 58).

Мұқағали әулие екен. Көріпкелдікпен айтқан сәуегейлігі айна-қатесіз дәл келді. Ұлы ақынның дәуірі әдебиет төріне жайғасып, мұқым қазақтың жанын жырларымен жаулаған Мұқағали ғасырының таңы сібірлеп ата бастады.

Мұқағали ғасырының шымылдығы әлдеқайда ертерек, осыдан отыз жыл бұрын түрілуі тиіс-тұғын. Өмірден өте салысымен, әдеби мұрасының ер-тұрманы түгенделіп, жыр жинақтары қолымызға тигенде, өнер аспанына қарлығаш-үмітін ұшырған мына бізге, сол ұлы дәуірдің сағаты соққандай болып көрінген. Ал, алпыс жылдығы қарсаңында екі томдық таңдамалысының жарық көруі ұлтымыздың рухани тыныс-тіршілігіндегі елеулі оқиға болды. Көңілімізде үміт пен күдік арпалысқан сексенінші жылдары «Жазушы» баспасынан шыққан қос томдықты әуірімдеп жүріп әрең қолға түсіріп, жастанып оқып бәріміз де «түн ортасында тілсіз қабырғалар сөйлеп кеткендей» (Марат Қабанбай) сұмдық халді бастан кешкенбіз.

*Алдымнан атса болды ақ таңдарым,
Аялап қарсы аламын бақтан да әрі.
Теуіп-теуіп тас-талқан етер едім,
Тағдырдың маған құрған қақпандарын,
Алдымнан атар болса ақ таңдарым.*

*Оңымнан туса болды ай-күндерім,
Қайтер дейсің қажаған қайғың мені.
Лайланбай ақ таңда жатса болды,
Аққу жүзген көңілдің айдың көлі.
Қайтер дейсің қажаған қайғың мені.*

*Ертеңім жақсы болғай бүгіннен де,
Не рахат таба аламын түңілгеннен.
Ақ таңдарым артымда қалса игі еді,
Ана-жерге бас иіп жүгінгенде,
Алып жотам иіліп бүгілгенде* (Мақатаев, 2004: 178).

Тірліктің тылсымынан десі қайтқан Хан-Тәңірінің мұзбалағымен мұңдасып, шерімізді тарқатқанда көңіліміз босап, көзіміз жәудіреп, кімнен айырылғанымызды енді түсінгендей ах ұрып, жерді тоқпақтап, ақынды жоқтап оңашада жылап та алғанбыз. Оқырман Мұқағали өлеңдерінен барар жер, басар тау таппай қиналып, ауыздық салынған асау тағдырымен арпалысып, бұғалықтан босай алмай жанұшыра жанталасқан өз өмірін көргендей әсер алды. Жырларымен жанын жұбатып, рухымен өмір сүрді.

*Жер!
Сенің есігіңді қағып тұрмын,
Сен бесігім болмасаң, нағып тудым?!
Өз ұямды өзіме қимайсың ба,
Неге мұнша пендеңді сабылттырдың?!
Жер!*

Сенің есігіңді қағып тұрмын! (Мақатаев, 2004: 181).

Ой тұңғығы мен сезім тұнықтығынан туған Мұқағали поэзиясы кеудемізде тыным таппай соғатын өз жүрегіміздің дүрсілін тыңдатты. Әсіресе, көп нәрсені әлі парықтап үлгермеген, ақымақ көңілі өрттен де рахым дәмөтіп, дерттен де мейірім күтіп жүрген мына біз сияқты жастарды Мұқағали өлеңдерінің құдіреті есінен тандырып жібере жаздап, еркін билеп әкетті.

Мұқағалидың жаны қиналып, рухты сезіну үшін қанымен жазған шығармаларының кемелдігіне таңдану бізге аздық етті. Ақын жырларын біз жан дүниеміздің баға жетпес байлығындай қастерледік. Ет-жүрегімізді елжіреткен ол туындыларда биік парасатпен бірге қатыгез көрегенділік те бар-тын. Мұқағали сұлу сөздің артына тығылмай, жанын жұмбақтамай, тағдыры мен жырын жалаңаштап тастап, өмір мен өлім туралы білетін шындығын бізге жасырмай айтты.

*Өмір жайлы сұрай берме сен менен,
Өмірді мен әлі зерттеп көрмеп ем.
Өмір жайлы білгің келсе, қартқа бар,
Қан майданнан жалғыз ұлы келмеген.*

*Жесір келін, бір нәресте көрмеген,
Жетім шалды бала орнына тербеген.*

Өмір жайлы не түсінем мен деген...
Өмір жайлы сұрай берме сен менен.

Өмір жайлы білгің келсе қартқа бар,
Өміріне кегі кеткен, өлмеген,
Жалған айып таңылғанда көлденең,
Ақиқаттың аппақ туын бермеген.

Содан сұра, содан сұра өмірді,
Нені көрді, нені сезді, не білді.
Неге ақылды ақымақтан жеңілді,
Біреу жылап, біреу неге көңілді? (Мақатаев,
2004: 188).

Ия, неге шынында да әлі күнге дейін
парасаты биік данышпандар танымы таяз
топастардан жеңіліп келеді? Неге біз ұлы
ақындарды көзі тірісінде бағалай алмай, өлген
соң өтірік жылаймыз? Биліктің ыңғайына
жығылған сарай бұлбұлдарының қалың
кітаптары бұрқырап жарық көріп жатқанда,
неге ұлы Мұқағалидың жыр жинақтары
биттің қабығындай болып шықты? Неге
замандастары ұлы талантты бағалай алмады?
Құдайым-ау! Мұқағали елеусіз қалатындай
біреу емес, қазақ поэзиясының жарқыраған
Күні ғой. Күнді сезбейтіндей, көрмейтіндей
шынымен де көңіліміз мешеу, санамыз
соқыр болғаны ма? Құмарымыз қанбай, ұлы
ақынның шығармаларын қайта-қайта оқыған
сайын біз осы сұрақты өзімізге мың-сан рет
қойдық.

Қарасаз, қара шалғын өлеңде өстім,
Жыр жазсам, оған жұртым елеңдестің.
Өлсе өлер Мұқағали Мақатаев,
Өлтіре алмас, алайда өлеңді ешкім! (Мақатаев,
2004: 128).

Өмірі күрсінумен, өкінумен, мұңаюмен,
өксумен өткен ақындарға өлгеннен кейін
Аланың рақымы жауатын болса керек.
Мұқағали өлгенмен, өлеңі өлген жоқ,
болашаққа арналған екінші – рухани өмірі
баянды болып, ақберен жырлары жүректерді
жаулап, жалғасын тапты.

Көп құмарттым өмірге, көп көрмедім
Үміт еттім, ұмтылдым, көп терледім.
Ашкөзденіп қайтейін, ей, Болашақ,
Көрмеген күндерімді өткер менің.

Сапалақ сан ой мені мезі қылды,
Сен түйсін, түйсінбегін сезімімді.
Атан жортса арқамнан мыңқ етпеген,
Айыптасаң өзін біл төзімімді.

Жыр жорығына аттандым, кезіп жүрдім,
Мен бір сәт дамылдадым, көзімді ілдім.
Жазылмаған жырымды жалғайсың ба?

Жаңа жыр бастайсың ба, өзін білгін (Мақатаев,
2004: 204).

Ақын өмірден өткен жылдары да әдебиет
сүйер қауымның арасында талғам үшін бір-
бірімен таласып жататын келіспеушіліктер
болып тұратын. Бірақ, Мұқағалиға деген
махаббат біздің басымызды біріктіріп жіберді.
Барлығымыз да оны жақсы көріп, өлеңдерінен
өзімізді тауып, жайайып әлемнің қақпасын
ашқандай болдық.

Жөн болмас, сірә, өмірмен ұстасқаным,
Бір ғұмыр дүниенің құшпас бәрін.
Күнің шығып келеді, ей, Болашақ!
Бесінге ауып барады түскі аспаным...

Өмір-мәңгі, уақыт – мүмкін елес,
Кел, Болашақ! Сауық құр, күлкіңе көш!
Бір күн шықса, бір күннің батуы анық,
Екі күннің тұруы мүмкін емес... (Мақатаев,
2004: 197).

Ақын шығармаларының жан шыңырауынан
естілген ғаламат музыканың шынайылығы,
тіпті поэзияға мүлде қызықпайтын жұрттың да
өлеңге деген сүйіспеншілігін туғызды. Адамдық
сезімімізді оятқан Мұқағали жырларын біз
жанымызды нұрландырған адамдық рухтың
ұлы сәулесіндей қабылдадық.

Халықтың арнасынан асқан өзендей
ақтарылған шынайы махаббатын, ақынды
тануға құлшынысын, рухани мұрасын дәріптеп,
лайықты бағасын беруге ұмтылған ниетінің
тазалығын көргенімізде Мұқағали ғасырының
босағадан аттап, төрге озғанына көңілімізде
бір мысқалдай да күмән қалмаған. Әйткенмен,
өлең-қазынасы жалпыұлттық құбылысқа
айналғанына қарамастан Мұқағалитану
дәуірінің есігі жартылай ашылған күйінде
қалып қойды. Неге?

Шартты түрде XX ғасырды данышпан
Абайдың дәуірі болды десек қателеспейміз.
Мың жылда, рабайда біртуатын кемеңгеріміздің
мазмұны бай, мағынасы терең мұрасын таныту
мен насихаттау жолында төгілген тер де көп,
жасалған жұмыс та шаш етекпен. Ұлы Абайға
көрсетіліп жатқан құрметтің қай-қайсысын
да көпсінуге болмайды. Хәкімді жан-жақты
танып, рухына жанасқан сайын халықтың ой-
өрісі кеңейіп, талғамы күшейіп, мәдениеті

артып, мінезі көркем бола түседі. Дүниетанымы ұлғайып, тереңдікке бет қойып, адамгершілікке, имандылыққа, ізгілікке ұмтылысы күшейіп, бойындағы жақсы қасиеттері арта береді. Міне, сондықтан да «Абай десек, біздің есімізге қазақ халқы бойындағы ең асыл, ең озық қасиеттер елестейді» (Бельгер, 1989: 241).

Бұл бағытта атқарылған, атқарылып жатқан игілікті істердің заңды, орынды екенін мойындағанымызбен, бойымыздағы ұлы сезімдердің бәрін жалғыз Абай оятпағанын ойланбауға бола ма? Мұқағали поэзиясы еркімізді билеп, көңіл бесігімізді тербеткен жылдар есіңізде шығар. Сол уақытта Алаштың аспаны Мұқағали болып қуанып, Мұқағали болып күңіреніп, біресе күндей жарқырап, біресе түндей тұнжырап тұрды емес пе? Содан бері ширек ғасырдан астам мерзім өтсе де елдің Мұқағалиды тануға құштарлығы арта түспесе, еш кемімеді. Жұрттың көзін қызықтырып, өмірдің биік аспанында Мұқағали жұлдызы ерекше жарқырап тұр.

Әрине, хәкім Абайға ешкімнің де таласы жоқ. Ауыспалы ұрпақтар өз көзқарасын білдіріп Абайдың таудай тұлға, сахарадай шежіре, сегіз қырлы бір сырлы суреткер, қайраткер, санаткер, ойшыл екені жеріне жеткізіліп айтылып келеді. Шығармашылығынан бөлек, жеке өмірі де назардан тыс қалмай, бүге-шігесіне дейін зерттелді. Соның арқасында біз «махаббат пен ғадауатқа» ерте қаныққан кемеңгердің рухани мұрасын ғана емес, үй-ішіндік, рулық, таптық шәркездіктерге жауап іздеуге мәжбүр болған жеке басына қатысты тіршілік түйткілдерінен де жан-жақты хабардармыз.

Мұның бәрін білуіміз – заңды құбылыс. Өйткені, «жақсылыққа сүйсініп, жамандыққа зығырдансаң, опасыздан опық жеп, баяндыға бәрекелді жаудырсаң, аузың алғысқа, көңілің қарғысқа барса Абай жадыға түседі. Өзіңнің өмірдегі орныңды ойласаң, тіршіліктің мәнісін шақсаң, мақсатты сараптан өткізсең, тебіренсең, толғансаң, ойдың олжасында томсырайсаң, жадырасаң, тұйықтансаң, жайдарылансаң, Абайдың әдемі де қатпарлы ішкі әлемі баурайды» (Әлімқұлов, 1978: 141). Ендеше біздің дүние сырын Абайша зерттеп, жүрегіміздің түбіне Абайша бойлап, ақиқатты танығымыз келгенде Абайша қазынып, өзімізді іздегенде Абайша жұмбақтанып, қиянатқа кезігіп, көңіліміз қамырықса Абайша торығатынымызға таң қалуға бола ма?

Сөз жоқ, Абай ұрпақтардың санасына мәңгілік шуағын шашып тұрған қазақ әдебиетінің жарық күні. Күннің аты күн ғой. Жерге төгетін оның арайы да, жанымызды нұрландыратын жарығы да, жүректерді жылытатын қызуы да қуатты болады.

Дей тұрсақ та күн шуағына шомылып, құдіретіне табына отырып, түннің де өз қызығы барын естен шығарып алмайықшы. Сағидың сөзімен айтсақ, Күннің ұлы беделін сақтау үшін, әлемге түнде ғана келіп жалғанға жарығын шашатын жұлдыздардың да адамзатқа айтқысы келетін құпиясы көп. Жастықтың буы билеп, уын ұрттап, ақ көңілімізге түнек қонақтаған шағымызда біз Күннен гөрі жымыңдаған жұлдыздармен жиі сырласқанбыз.

Әлбетте, Абай қазақ әдебиетінің – алып мұхиты. Алайда, әлемнің эстетикалық сұлулығы адам баласының мұхитты көрген сәттегі алған әсерімен ғана өлшенбейді. Теңізді, өзенді, көлді тамашалаған кездегі шексіз қуанышымызды, суына шомылған шақтағы мұхитты көргеннен кем болмаған ұмытылмас әсерімізді қайда қоямыз? Кез-келген табиғат құбылысының жаныңды жыландай арбайтын өз сиқыры, шешілмей жатқан өз жұмбағы, ойға батыратын өз тереңдігі бар.

Әрине, Абай мұрасы қазақпен бірге мәңгі жасай береді. Ол ұлтымыздың кемеңгері, көшбастаушысы, ақылгөйі, көсемі, бәріміздің – рухани ұстазымыз. Соған қарамастан біздің қай-қайсымыз да Абайды тануға жас кезімізде емес, ақыл-ойымыз толыса бастаған шағымызда ден қойдық. Ал, Абай мұхитына жетіп, кемелдікке бет бұрғанға дейінгі уақытта қуанышымызға ортақтасып, лапылдаған сезімімізді, оттай жанған үмітімізді сөндірмей, ұлы армандарға жетелеп, қиялымызға қанат бітірген шалқар теңіздердей, тұнық көлдердей, сұлу өзендердей қаншама ақындар болды біздің өмірімізде. Ендеше Абай мұхитына қайығымызды салғанға дейінгі өліара мезгілдегі Қасым болып қайғырып, Төлеген болып тебіреніп, Мұқағали болып мұңайып, Жүмекен болып жабырқап, Кеңшіліктің өлеңдеріндей кең дүниеге сыймай, Жұматайдай ессіз-түссіз ғашық болып, Жарасқанның жырларындай жүрегіміз жұлқынып жүрген жылдарымызды не істейміз? Есейе келе, әдебиетке қожалық ете бастаған мына біздің соның бәрін ұмытып кетуіміз әділеттілік пе?

Қырықтан асып, кемелдікке бет бұрғанда Аллаға жүрегін ашып, өлеңге мұңын шаққан Абай поэзиясы даналықтың дариясына айналды. Өйткенмен, адам баласы ақыл-ойдың дариясына жеткенше, кейде өзін таба алмай адасып, күнәға белшесінен батып, жанымен арпалысып жатады.

Поэзия ақын жүрегінің жалындаған оты, қайда барарын білмей шарқ ұрып, беймәлім өмірге жетелеп, басыңды дуалап, өзіне ғашық қылып қоятын – жұмбақ әлем. Ендеше поэзия даналық қана емес, Августиннің айтуынша, кейде, ол тіпті, адамды ақылынан адастыратын сайтанның шарабы болуы да ықтимал.

Абай қазақ ақыл-ойының алып мұхиты болса, Мұқағали – телегей-теңіз сезімі. Абай халық рухының оттай жанған жүрегі болса, Мұқағали – жанартаудай атылған жаны. Біз Мұқағалиды оқығаннан кейін адам бақытты болу үшін ақылмен, жүрекпен ғана емес, жанмен, сезіммен де өмір сүруі керек екенін тереңірек түсіне бастадық. Әрине:

*Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім тұртпек.*

Ақылға сәуле қонбаса,

Хайуанша жүріп күнелтпек (Абай, 2020: 147), – деген Абай даналығының деңгейіне Мұқағали жеткен жоқ. Алайда, қартайып қайғы ойлаған шағында қолына қалам алған Абай да:

*Өмір дейтін тайғанақ мұз-айдында,
Жырлап кетем, алдымен жылаймын да.
Сөредегі кермені кесіп өтсем,*

Маған әлі жетпейді Құдайдың да (Мақатаев, 2004: 174), – деген тұрғыдағы, сұрапыл сезімі Алланың өміріне бағынғысы келмей аласұрып, жыр қазанын сапырып, жастықтың құйын-дауылы атылған сөздерді айта алмады. Жүрегін ақылға бағындырған Абай албырт жастықтың кер тұлпарын ауыздықтап тастап, сезімін салқын ақылдың өміріне көндіргендіктен ондай асқақ сөздерді айтпас та еді. Поэзиядағы мұндай ерлік сайтанның шарабын ішіп, өмірдің боранында адам таба алмай адасқан Мұқағалидай ақындардың ғана қолынан келеді.

Тәуелсіздік жылдарында әдебиетке келген біздің буын тағатымыз таусылып Мұқағали ғасырының басталуын асыға күттік. Және біз ондай дүрмектен ел үркетіндей, жұрт

шошитындай, әдебиетке зиянын тигізетіндей шетін ештеңе көріп тұрған жоқпыз. Қайта керісінше бұл өз кезегінде ұлттық поэзиямыздың жеткен биігін межелеп, ақын шығармашылығын талдаған еңбектерді жүйелеуге, шашыраған шындықтарды ой елегінен өткізіп саралауға, әдебиетіміздің алтын ғасырындай болған уақыт тынысын еске түсіріп, сол заманның көрінісін тірілтіп, рухын қайта сезінуге мүмкіндік берер еді. Сөз өнерімен бірге халқының ішкі мәдениеті де өскен өркениетті мемлекеттерде мұндай дүмпулер дүркін-дүркін болып тұрады.

Ағылшын поэзиясының рухани әлеуеті жалғыз Шекспирмен шектеліп қалмады. Романтикалық көңіл-күйдің тиегін ағытқан Байрон буырқанған сезімдердің ақтарылуына мүмкіндік жасап, әдебиеттің алтын ғасырын бастап берді. Құйрықты жұлдыздай жарқ ете қалып, біреуісі 29, ал, екіншісі 25 жасында дүниеден өткен Шелли мен Китстің де өлеңдегі дәурені Байроннан кем болған жоқ. Одан кейін де Англияда көптеген талантты ақындардың ғасыры туып, дүбірі тас жарып, дүние талай рет шайқала жаздады.

Ұлы Гюгодан соң да француз поэзиясында Поль Верлен, Стефан Малларме, Артюр Рембо т.б. толып жатқан ғажайып ақындар жаһанды шулатты.

Орыстар Пушкинді әдебиетінің күніне теңегенмен, бұл құбылыс поэзиядағы Лермонтов, Тютчев, Фет, Есенин, Цветаева, Ахматова, Рубцовтар дәуірінің туып, таңының арайлап атуына кедергісін келтірмеді. Ресейдің ұлтшыл әдебиетшілерінің көбісі талантын аса мойындамайтын ақын Иосиф Бродскийдің насихаты соңғы жылдары Пушкиндікінен де асып барады. Бірақ одан үрейленіп жатқан пушкинтанушыларды көрмедік.

Осыдан отыз жыл бұрын Мәскеудің бір әдеби басылымында «Рубцовтың поэзиясы Пушкиннен асып түсті ме?» деген сыңайдағы әңгіме қозғалып, орыстың ақын-жазушылары, әдебиетшілері, танымал сыншылары пікірталастың көрігін қыздырды. Әрине, одан Пушкиннің дәнеңесі кетпеді. Ақындығына да, даңқына да, абырой-беделіне де нұқсан келгені шамалы. Есениннен кейін орыс өлеңінің тілдік құнарын сақтап қалып, ұлттық бояуын құлпытқан ғажайып шайыр да Пушкиндей гений болып кеткен жоқ. Бірақ бұл пікірталас әдеби процесті жандандырып, есімі ұмытыла бастаған Николай Рубцовтың поэзиясына деген

махаббаттың сөніп қалмауына игі ықпалын тигізді. Соның арқасында «Пушкин мен Рубцов» тақырыбын қазымырланып зерттеген көптеген мақалалар жарық көрді. Белгілі әдебиеттанушы Вадим Кожинның да ұлт ақыны Рубцов туралы кітабы сол жылдары жазылды. Ал, біз неге өз ақындарымыздың шығармашылығын тап осылай насихаттаудан, ұлтқа үлгі етіп танытудан өлердей қорқамыз.

Ұлы таланттар бір-біріне көлеңкесін түсірмейді, қайта керісінше, бірін-бірі толықтырып, ойларын түрлендіріп, байыта түседі. Ағылшын, француз, орыстарға қарайлай бермей Шығыс әдебиетіне көз тіксек те біз оның көптеген жарқын мысалын көреміз. Неміс Гетені ғазалдарына ғашық қылып, Абайдың алтын жүрегін арайландырған Шығыс шайырлары Физули, Шамси, Сайхали, Фирдоуси, Руми, Аттар, Хафиз, Науаи, Низами, Сағдилардың шығармашылығы бір-біріне көлеңкесін түсіріп тұр ма? Жоқ. Тіпті, олардың дауысы дүниені дүрліктіріп, елінің шекарасынан асып кеткен даналығы Батыс елдеріне де сүйіншілеп жетіп, Еуропаны таң қалдырып, қайта Өрлеу дәуіріндегі әдебиетті гүлдендіріп жіберді емес пе. Ең әуелі Испанияда, содан кейін Франция, Италия, Англияда мұсылман ойшылдарының еңбектері тәржімаланып, ол туындылар аузымыздың суы құрып мақтап жүрген көптеген ұлы ақын-жазушылардың шабытын оятып, Еуропа төрінде адамзат баласының ортақ игілігіне айналған ғажайып туындыларды өмірге әкелді ғой.

Әлемнің ұлы ақындары бір-біріндегі жаңашылдық пен ізденісті толықтырып, ұлттық ұғым, ұлттық дәстүрден іргесі сөгілмей, желек жапырақтарымен жайқалып, адамзатқа ортақ құндылықтардың бақташысына айналды. Жүздеген жылдар бойы жаһандық әдебиеттің алтын қазығына байланған махаббат тақырыбының «Ләйлә мен Мәжнүн» туралы араб аңызынан бастау алып, Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» шығармасында дамытылып, Блоктың «сұлу әйел туралы» әйгілі жырында кемелдене түскені тарихтан белгілі мысалдар. Корнельдің «Сид» драмасының жазылуына таза араб сюжетінің немесе Шиллердің «Турандот ханшайымының» тууына шығыс шайыры Низамидің «Жеті сұлу» поэмасының негіз болғанын ой таразысына салып салмақтасақ, әңгімеміздің тым ұзаққа созылып кететін сыңайы бар.

Мұның бәрін мысалға келтіріп жатқан себебіміз Мұқағали ғасырының шымылдығы түрілсе, бұл құбылыс АҚШ, Еуропа болмаса да, Қазақстанмен көршілес немесе ділі де, діні де, тілі де, тарихы да, тағдыры да, тартқан тауқыметі де бізбен ұқсас елдердің әдебиетіне зор ықпалын тигізуі ықтимал деп ойлаймын. Қазақ ақынының өлеңдерін қытай тіліне тәржімалаған Қайша Тәбәрікқызы өз естелігінде Мұқағали поэзиясының қытай оқырмандарын қалай таң қалдырып, аузын ашып, көзін жұмғызғанын тілге тиек етіпті (Тәбәрікқызы, 2011: 9).

Мұқағали ғасыры басталса, бұл құбылыстың Абайдан кейінгі уақыттағы поэзиядағы ашқан жаңалықтарымыздың зерттеліп, сын мақалалардың, ғылыми еңбектердің, монографиялардың жазылуына мұрындық болатынына сенімдімін.

Өткен ғасырдың басында ұлы Абаймен бірге оның ақындық айналасы да жан-жақты зерттеліп, артында қалған асыл мұраларының құндылығы салмақталғаны тарихтан мәлім. Мұқағали ғасырының басталуы да рух аспанын найзағайдай күркіретіп, әдебиеттің алтын дәуірін жасаған жыр алыптарының біз байқамаған жаңалықтарын көріп, біз бойламаған тереңдіктерін ашуға мүмкіндік туғызар еді.

Еркіндігі шідерленіп, ізденісі тұсауланып, тегеуріні тежеліп келген қазақ лирикасының ұлттық ерекшелігін әр қырынан ашып берген алпысыншы жылдар феномені поэзиямыздың алтын ғасырын туғызды. Майда қоңыр, биязы дауысымен елді елең еткізген сыршыл лирик Сағи Жиенбаевтың 1960 жылы жарық көрген жыр жинағынан басталған ізденістер Қадыр Мырзалиев, Өтеген Нұрғалиев, Тұманбай Молдағалиев, Төлеген Айбергенов, Жүмекен Нәжімеденов, Дүйсенбек Қанатбаев, Өмірзақ Қожамұратов, Фариза Оңғарсыновалардың шығармашылығы арқылы жалғасын тауып, поэзиямыздың ұлы дәуіріне ұласты. Мұқағали Мақатаев бұл топқа сәл кейінірек қосылғанымен, ұлы өлеңдерді туғызған осы аз уақыттың өзі оның ақындық талантының жарқырап көрініп, қазақ поэзиясының қайталанбас құбылысына айналуына жеткілікті болды.

Мұқағали ғасырының басталуы әдеби процесті одан әрі жандандырып, «Мұқағали мен Жүмекен», «Мұқағали мен Қадыр», «Мұқағали мен Фариза», «Мұқағали мен Өтежан», «Мұқағали мен Тұманбай», «Мұқағали мен

Кеңшілік», «Мұқағали мен Есенғали», т.б. толып жатқан тақырыптарды тануға түрен салынып, әдебиеттанудың көкжиегі кеңейе түседі.

Дантени, Шекспирді, Байрон мен Лермонтовты адамзатқа таныту үшін олардың тағдыры мен шығармашылығын зерттеуге өмірін арнаған қаншама әдебиетшілер, сыншылар болды. Ал, әдебиеттің нанын жеп жүрген мына біздің бойымызда неге осындай жанкештілік жоқ. Шыныңызды айтыңызшы, қырық бес жыл бойы ұрпақтардың ет-жүрегін елжіретіп келе жатқан Мұқағали феноменін талдап түсіндірген қанша кітапты оқыдыңыз?

Әрине, өз замандастарының Мұқағалидай құбылысты әлі де толық мойындай қойғысы келмеуінің себебі түсінікті. Өйткені, «қандай өнерпазды, ақынды, данышпанды болсын, өз заманының сыншылары әділ көзбен қарап, баға беру шетін нәрсе. Заман сыншыларының бүйрегі не олай, не бұлай бұрып кетпей тұрмайды. Талай таланттардың, талай

жақсылардың қадірін жұрт өлген соң біледі. Алтынның қолда барда кәдірі жоқ дегендей. Замандастар, тұстастар әділ болу қиын, өйткені не заманнан қаймығады, ақынды заман өлшеуішімен өлшейді: сыншылардың көбі не ақынды жақтаушылар, не жамандаушылар, не бықсыған күншілдер, не сол ақынды ат қылып мініп алып, әбүйір-атақ іздеп, көзге түсем деушілер болуға мүмкін» (Аймауытов, 1985: 147).

Мұқағалидың жалғыз Алатаудың ғана емес, барлық қазақтың жүрегіне жол тапқан алты Алаштың ақынына айналғанына жарты ғасыр болып қалды. Оңтүстік пен Солтүстіктің, Шығыс пен Батыстың халқы да оны туған бауырындай жақсы көріп, өз елінің біртуар талантындай құрметтеп, шығармаларын сүйсініп оқиды. Бір сөзбен айтқанда, Мұқағали поэзиясы ұлттық орбитаға шығып, өзіне лайық орнын алды. Ұлы Абай сияқты енді Мұқағалидың да адамзаттың ақынына айналу ғасыры басталғалы тұр.

Әдебиеттер

1. Мақатаев М. Шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 2001. – 418 б.
2. Мақатаев М. Аманат. – Алматы: «Атамұра», 2004. – 224 б.
3. Шапаев Т. Ой түбінде жатқан сөз. Бүгінгі лирика бағдары. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 190 б.
4. Белинский В.Г. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 1984. – 448 б.
5. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. Зерттеу. – Алматы: «Жазушы», 1978. – 356 б.
6. Қарасаздан ұшқан қарлығаш. – Алматы: «Жалын», 1999. – 139 б.
7. Бельгер Г. Гете және Абай. Зерттеу. – Алматы: «Ғылым», 1989. – 424 б.
8. Абай. Шығармаларының толық академиялық жинағы. I том. – Алматы: «Жазушы», 2020. – 640 б.
9. Тәбәрікқызы Қ. Мұқағалидың өлеңдерін қытайлар іздеп жүріп оқиды. // Алаш айнасы, 29.07.11 ж.
10. Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 518 б.

References

1. Maqataev M. Shyǵarmalary. – Almaty: «Jazýshy», 2001. – 418 b.
2. Maqataev M. Amanat. – Almaty: «Atamura», 2004. – 224 b.
3. Shapaev T. Oı túbinde jatqan sóz. Búgingi lirika baǵdary. – Almaty: «Jazýshy», 1989. – 190 b.
4. Belinski V.G. Tańdamaly shyǵarmalary. – Almaty: «Jazýshy», 1984. – 448 b.
5. Alimqulov T. Jumbaq jan. Zertteý. – Almaty: «Jazýshy», 1978. – 356 b.
6. Qarasazdan ushqan qarlyǵash. – Almaty: «Jalyn», 1999. – 139 b.
7. Belger G. Gete jáne Abai. Zertteý. – Almaty: «Ǵylym», 1989. – 424 b.
8. Abai. Shyǵarmalarynyń tolyq akademialyq jınaǵy. I tom. – Almaty: «Jazýshy», 2020. – 640 b.
9. Tábarikqyzy Q. Muqagalıdyń óleńderin qytaılar izdep júrip oqıdy. // Alash aınasy, 29.07.11 j.
10. Aimaýytov J. Shyǵarmalary. – Almaty: «Jazýshy», 1985. – 518 b.

Кеншиликулы А.

Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: aman_68@mail.ru

БЕК МУКАГАЛИ

Наследие талантливого казахского поэта, лауреата Государственной премии Республики Казахстан Мукагали Макатаева, образец стихотворения – не только наше достояние, но и достояние будущих поколений. Стихи Мукагали подняли национальную поэзию на новый уровень. Он следовал национальным колоритам и духу казахского стиха, обогащал его разнообразием и проникал в сердца широких казахских читателей. Поэт обогатил казахскую лирику передовыми традициями литературы XX века. В статье автор акцентирует внимание на тонкостях мастерства поэта – чистоте языка, дифференциации мысли, глубине волнения, разнообразии национального языкового богатства, особенностях художественного изображения. Творчество М. Макатаева рассматривается в широком масштабе, в сочетании с предыдущими и последующими поколениями. Показывается место литературы в пробуждении и глубоком укоренении национального духа на примере поэзии Мукагали.

Ключевые слова: наследие М. Макатаева, казахская литература, народная поэзия, эпоха гения Абая, век великого Мукагали.

Kenshilikuly A.

L. N. Gumilyov Eurasian National
University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: aman_68@mail.ru

THE AGE OF MUKAGALI

The legacy of the talented Kazakh poet, laureate of the State Prize of the Republic of Kazakhstan Mukagali Makatayev, a sample of the poem is not only our property, but also the property of future generations. Mukagali's poems have raised the national poetry to a new level. He followed the national flavor and spirit of the Kazakh verse, enriched it with diversity and penetrated into the hearts of wide Kazakh readers. The poet enriched the Kazakh lyrics with the advanced traditions of the literature of the XX century. In the article, the author focuses on the subtleties of the poet's skill – the purity of the language, the differentiation of thought, the depth of excitement, the diversity of the national language wealth, the features of artistic representation. The work of M. Makatayev is considered on a wide scale, in combination with previous and subsequent generations. Shows the place of literature in the awakening and deep rooting of the national spirit on the example of Mukagali poetry.

Keywords: the legacy of M. Makatayev, Kazakh literature, folk poetry, the era of Abai's genius, the age of the great Mukagali.